

KISANTAL TAMÁS

Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek?

*Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban**

Talán első pillantásra különös lehet, hogy egy, a korszak és a korszakolás problémáit tárgyaló elméleti szöveget olyan példával kezdem, ami nem éppen a történetírás területéről származik, sőt, hagyományosan talán nem is illik egy „komoly”, történettudományos szöveghez. Egy néhány évvel ezelőtt készített sci-fi film sztorija szerint él köztünk egy ember, aki valamilyen evolúciós hiba (vagy csoda) folytán nem öregszik és nem hal meg.¹ Sok ezer éve, az emberiség történetének kezdetétől fogva él, öntudattal bír, s így első kézből tanúja számos eseménynek, valamint a történelem nagy folyamatainak. A film lényegében egy hosszú vitát mutat be, melynek során a férfit jelenkorbeli barátai, akik érthető módon egy szót sem hisznek a meséjéből, igyekeznek keresztkérdéseikkel „megfogni”: miközben a történelemről faggatják, megpróbálják rábizonyítani, hogy hazudik, az egészet csak kitalálta. A film főszereplője emiatt aztán kénytelen bizonyos történelmi eseményekről, jelenségekről többé-kevésbé részletesen beszámolni – így kapunk egy szemtanúi elbeszélést, egyfajta „történelem alulnézetből” beszámolót az átélt sok-sok évről. Ezek a főszereplő számára olykor (főleg a kezdeti „pár ezer esztendőben”) meglehetősen összemosódnak. Emellett sok mindent nem úgy lát, ahogy a „hivatalos”, „szakszerű” történettudományos munkák megírták. Ami szempontunkból leginkább érdekes, az az, hogy a hosszú életű szemtanú-elbeszélő beszámolójában (aki egyébként „szakmabeli”, ugyanis a film szerint ma éppenséggel történelemszaktantán egy kisebb amerikai főiskolán), alapvetően három diskurzus és nézőpont-típus keveredik. Egyfelől a saját, meglehetősen kaotikus emlékhalmaza a történésekről, melyet két egymással összefüggő kulturális diskurzus keretez: egy élettörténeti – a mesélő a hétköznapi ember számára szinte felfoghatatlanul nagy eseménykavalkádot saját életperiódusainak kontextusába helyezi, s ezeknek a fogalmai alapján magyarázza. Úgy beszél például a kezdeti évszázadokról, mint valami kisgyermekkoráról, melynek emlékei a mostból nézve igencsak összefolynak. A másik diskurzus pedig a történelemé: hogy vándorunk az élményeit a többiek számára kommunikálhatóvá tehesse, a történelmi korok kontextusába helyezi el életének eseményeit. Beszél például jégkorszakbeli hanyattatásairól, az ókori civilizálódás folyamatáról, a későbbi időkben kifejlődött ismereteiről, a különféle egyéni és társadalmi változásokról.

Talán nem túl eretnek e sci-fi történet felemlegetése itt, s talán az is világos lehet, mire akarok vele kilyukadni. Főszereplőnk jól példázza a korszak problémájának egyfajta laikus elképzelését: ahhoz, hogy a történelem folytonos hömpölygését kommunikálni tudjuk,

* E tanulmány első változata az *Aetas* 25. születésnapjára rendezett konferencián hangzott el, 2010 májusában. Ezúton szeretném megköszönni a szervezőknek a felkérést, a résztvevőknek pedig az érdeklődést, illetve az előadást követő reflexiókat, megjegyzéseket.

¹ *Man from Earth*, 2007. Rend.: Richard Schenkman.

olyan fogalmakra van szükségünk, melyek bizonyos, önmagukban talán heterogénnek tűnő tendenciákat összefognak, olykor mintegy megállítják a mozgást, és adott eseményeket egy-egy alapfogalom alá rendelnek. Azaz például korszakokra osztják a történelmet, s e korszakok a filmben párhuzamba kerülnek a főszereplő-történetmesélő életperiódusaival. Hogy egy még profánabb, ám a mai, populáris, a történészi intézményen kívüli történelmi tapasztalat számára talán ismerős példát hozzak: a manapság oly népszerű, elsősorban számítógépen játszott civilizáció- és birodalomépítő játékok² nagyjából úgy modellezik a korszakváltást, mint egyfajta „szintlépést”: a játékos a kultúra újabb, magasabb stádiumába kerül, mely az előzőre épül ugyan, de saját kontextussal és szabályrendszerrel rendelkezik, s a birodalom kormányzása már kissé más stratégiát igényel, mint az előző periódusban. Az említett filmhez hasonló, bár jóval kevésbé eretnek példát használ Sigfried Kracauer is, hogy a történelmi idő és a korszakolás problémáját illusztrálja: Ahasvérusét, a bolygó zsidót, aki szemtanúként járja a világot, bolyongása során pedig sok történelmi helyszínen és korszakon „megy keresztül. Tanulságos, amit Kracauer mond Ahasvérussal kapcsolatban: „...úgy képzelem, mintha arcában több arc egyesülne, s mindegyik egy-egy átélt korszakot tükrözne, amelyek folyton újabb mintákba vegyülnek, amikor bolyongása során Ahasvérus szüntelenül és hiába próbálja felidézni az őt formáló idők alapján azt az időt, amikor arra ítéltetett, hogy testet öltson.”³ Ezzel Kracauer lényegében a történelmi idő és a korszakolás két olyan jellegzetességét próbálja összefoglalni, melyek szerinte összefüggnek és sajátos el- lentmondást képeznek. Egyfelől Ahasvérus célorientált, hiszen halad valamerre, valamit keres (ebben alapvetően különbözik sci-fink főszereplőjétől), másfelől pedig a különböző megélt korszakok önmagukban saját életet és saját időt képeznek, s ezekből a saját időkből általában nem áll össze a nagy idő, a történelem egésze. Pontosabban, úgy vélem, az a fő probléma, hogy *elvileg* a különböző korszak-időkből nem feltétlenül kell egy „nagy történelemnek” kibontakoznia, szemléletmódunk mégis hajlamos rá, hogy a korszakokat valamiféle nagy egész olyan részeinek tekintse, melyek jórészt ok-okozati rendben követik egymást. Ahasvérus, bár arcán az eltérő időrétegek, korszakok egymástól függetlennek mutatkoznak, mintegy önálló életet élnek, mégis tart valahová, keres valamit: azaz *elvileg* Krisztus újabb eljövételével a különféle arcok egymásutánja értelmet kaphat, a végső cél felől egységessé válhatnak az elkülönülő rétegek. Ebből adódik tehát a korszak fogalmának kettőssége: amint az újmarxista irodalom- és kultúrtörténész, Frederic Jameson egy helyütt írja, a korszak mindig olyan kettős struktúrával bír, melyben a különböző elemek alig férnek össze. Egyrészt van egy szinkrón sajátosága, amennyiben minden korszak egyedi (ahogy annak idején Ranke megfogalmazta: egyformán közel áll Istenhez), és az adott korszak egvediségében olyan összefüggés-hálózatot képez, melyből valamilyen lokális „nagy egész” alakul ki: korszak, korstílus, látásmód, gazdasági, társadalmi, ideológiai rendszer, osztályviszonyok konstellációja stb. – nézőpont, illetve tudományos megközelítés kérdése, hogy éppen mely szempontokra kerül a főhangsúly. Másrészt a korszakok diakrón rendet alkotnak, hiszen a történelem lineáris folyamat, melyben a periódusok egymás után jönnek, mintegy az előzőből nő ki a soron következő. Jameson szerint a diakrón szemlélet hajlamos a szinkrón fölé rendelődni, a korszakok mintegy belesimulnak a történelem egységes, lineáris elbeszélésébe.⁴ Hogy ismét Rankéra hivatkozzak: bár a német történész szerint minden korszak

² A prototípus talán a Sid Meier által készített klasszikus *Civilization* és folytatásai.

³ Kracauer, Siegfried: *Történelem. A végső dolgok előtt*. In: uő.: *A detektívregény. Értelmezés – Történelem. A végső dolgok előtt*. Budapest, 2009. 232.

⁴ Jameson, Frederic: *On Interpretation: Literature as a Socially Symbolic Act*. In: uő.: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London, 2005. [1981] 27–28.

egyformán közel áll Istenhez, a haladás eszméjét az emberi történelem bizonyos aspektusaiban ő maga is elismerte.

A korszak fogalmával tehát egyszer jár egy heterogenizáló tendencia: minden korszak önmagában áll, saját egyedi struktúrával bír. Sőt, ha egy bizonyos időpontot vizsgálunk, azt is megfigyelhetjük, hogy benne több korszak (és időszak) működik egyszerre. Például 1985-höz, amikor az *Aetas* folyóirat létrejött, olyan korszakfogalmak köthetők, mint, mondjuk, a jelenkor (legalábbis akkor), a modern kor (akkoriban általános, de gyakorta ma is használt terminussal: legújabb kor), bizonyos teoretikusok szerint a posztmodern, de nevezhetjük a késő Kádár-kornak, a szocialista kor végének is (persze a „késő” és a „vég” terminusok itt jól jelzik a korszakolás utóidejűségét). E korszak-fogalmak más perspektívát és más időképzetet eredményeznek: ebből (is) adódik az az alapvetően metatörténeti jelenség, amit Reinhart Koselleck a nem egyidejűség egyidejűségének nevez – vagyis egy bizonyos eseményt (például egy folyóirat alapítását) olyan időrétegek kereteznek, melyek különféle jelentéssel és jelentőséggel (vagy éppen ezek hiányával) ruházzák azt fel.⁵ Így aztán egyértelmű, hogy az adott esemény korszakhoz kapcsolása magát a történetet is átértelmezheti: gondoljunk csak bele, mennyire más azt kijelenteni, hogy az *Aetas* folyóiratot a posztmodern idején alapították, vagy azt, hogy az *Aetas* a szocialista korszak végének gyermeke, terméke, netán hírnöke. Talán felesleges kiemelni, hogy e három főnév más és más „*Aetas*-értelmezést” generál: míg a „gyermekség” organikusan simul bele a korba, a „termék” a mechanikusság képzetét kelti, a „vég hírnöke” pedig a lázadó, a rendszer- és korszakváltást előkészítő jelleget hangsúlyozná. Mi több, kisebb utólagos történeti „beleértelmezés” segítségével egészen érdekes konstellációkat is felfedezhetünk. Észrevehetjük például, hogy 1985-ben halt meg Fernand Braudel, s az *Aetast* az európai történetírásban az *Annales* nemzedékváltásához kapcsolhatjuk; hazai kontextusban feltűnhet, hogy az évszám éppen egy évvel a kései Kádár-kori „köztes nyilvánosság” egyik legfontosabb orgánumának, a *Mozgó Világnak* a „megszelídítése”, szerkesztőcseréje után van, s alig egy évvel az *Aetas* alapítását követően jön a „prózaforradalom éve” (1986), melyet az irodalomtörténészek a hazai posztmodern paradigmatis évszámaként tartanak számon. A fenti felsorolás természetesen csak játék volt a számokkal–eseményekkel, nem állítom azt, hogy ezek a történések feltétlenül összefüggtek az *Aetas* alapításával, hanem inkább azt gondolom, hogy utólagos értelmezési perspektíváink képesek összefüggésbe hozni őket, az adott esemény jelentőségét kiemelve vagy éppen átértelmezve – attól függően, hogy milyen interpretációs keret, azaz korszak felől vizsgáljuk azt. (Csak zárójelben: korszakolás és perspektíva kérdése minden – elképzelhető, hogy később, több évtizedes vagy évszázados távlatból például egy kutató már könnyen összekapcsolhatja az *Annales* újabb generációját a magyar történetészek fiatalabb nemzedékének színrelépésével vagy a prózaforradulatot egy „történettudományi fordulat” első lépésével.) Vagyis a korszakfogalmak, amellyel, hogy utólagos konstrukciók, mint értelmezési segédeszközök tulajdonképpen az események percepcióját is meghatározhatják. Ebből következik, hogy a korszakolás mindig jelenorientált, s így magát a múltat is a jelen (általában burkolt vagy öntudatlan) preferenciáinak rendeli alá.⁶ Ahogy azt egy tanulmányában William A. Green szellemesen kifejti, a korszakoknak ebből adódóan van némi „kényszerzubbony”-jellegük: nem elég, hogy gondolkodásmódunkat és intézményi struktúráinkat determinálják (gondoljunk csak a történelem tanszékek vagy az iskolai *curriculu-*

⁵ Koselleck, Reinhart: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. In: uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003. 150.

⁶ Vö.: Kulcsár-Szabó Zoltán: *A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*. In: Kulcsár-Szabó: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest, 1997. 15–39. (különösen: 18–19.)

mok korszakspecifikus felosztására), de az eseményeknek, történelmi jelenségeknek is egyfajta „előzetes értelmezési keretet” biztosítanak.⁷ Sőt, a dolog oda-vissza működik, hiszen nem csupán az adott korszak határozza meg a történések szemléletmódját és értelmezését, hanem fordítva is igaz: bizonyos események utólag korszakváltóként, fordulóként aposztrofálódnak, és akár magának a kezdeti korszaknak az interpretációs attitűdjét is befolyásolhatják. Merész elgondolás lenne talán az *Aetas* alapítását korszakváltó eseményként megjelölni (igencsak markáns történelemkoncepció kellene, ha emellett akarnánk érvelni), ám elképzelhető egy olyan korszakértelmezés, ahol kezdő- vagy fordulópont lehet. Hans Blumenberg sokat idézett állítása, miszerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”, egyszerre utal a korszakfogalmak utólagosan konstruált természetére, valamint a történelmi esemény és a korszakértelmezés olyan összefonódására, melyben az előbbi az utóbbi révén konstituálódik, és tesz szert jelentésre.⁸

A jelenorientációból tulajdonképpen az is szervesen következik, hogy a korszakfogalmak sosem önmagukban állnak, hanem, ahogy Jameson is megfogalmazta, valamilyen nagyobb narratív egység, átfogóbb történelemkoncepció részei. Egyes teoretikusok egyenesen azt feltételezik, hogy e nagyszabású, egyenes vonalú történelemfelfogás alapvetően jellemzi a nyugati történelmi tudatot, amennyiben az európai, illetve észak-amerikai történelemkép lényegi eleme „a fejlődés vagy a haladás hangsúlyozása, más szavakkal a múlt »lineáris« szemlélete”.⁹ A lineáris történelemfelfogás alapja bizonyos szerzők szerint az európai keresztény történelemkoncepcióra jellemző eszkatologizmus,¹⁰ mások az ilyen természetű történelmi látásmód terén a modern korban egyfajta megújulást, profanizálódást, a haladáselv előtérbe kerülését látják. Nem véletlen, hogy Koselleck jól ismert modernkor-elemzésének központi tézise szerint az új korszakot olyan radikálisan új időfelfogás jellemzi, melyben tapasztalati tér és várakozási horizont viszonyában az utóbbira kerül a hangsúly, vagyis erőteljes lesz a jövőorientáció, a haladáseszmé válik centrálissá, a történelem nem példák tárháza többé, hanem olyan lineáris folyamat, melynek még elnevezése is (*Geschichte*) az általánost, a nagy összefüggés-egészet jelöli.¹¹ Ezzel a modern kor saját maga az új-donságát, késeiességét aposztrofálva mintegy véglegessé teszi a periodizációt. Ismeretes a Cellarius-féle 17. század végi korszakfelosztás elterjedése, széles körűvé válása az újkorban – mely azonban alapvetően nem is annyira eredetisége, inkább hatástörténete miatt jelentős (mivel periódusfogalmai tulajdonképpen korábbi, elsősorban esztétikai terminusok szélesebb általánosításai).¹² Az is ismert, hogy a modern, spekulatív történetfilozófiai koncepciók jelentékeny hányada saját elbeszélésben a korszakokat a nagy történet elemeiként (mondjuk így: jelenetekként) képzelte el, s nem egy közülük (akárcsak sci-fi filmünk hőse) az emberiség korszakait az ember egyéni fejlődésének szakaszaival kapcsolta össze – hivatkozhatunk itt többek között Lessingnek az emberi nem nevelődéséről írott

⁷ Green, William A.: *Periodizing World History*. History & Theory, vol. 34 (1995) no. 2. 99–100.

⁸ Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. Helikon, 46. évf. (2000) 3. sz. 313.

⁹ Burke, Peter: *Western Historical Thinking in a Global Perspective – 10 Theses*. In: Rüsén, Jörn (ed.): *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*. New York, 2002. 18.

¹⁰ Vö.: Löwith, Karl: *Világtörténet és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, 1996.; Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Budapest, 2003.

¹¹ Vö.: Koselleck, Reinhart: *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: uő.: *Elmúlt jövő*, 41–73.

¹² Bull, Marcus: *Thinking Medieval. An Introduction to the Study of the Middle Ages*. Basingstoke, 2005. 46–47.

szövegére, Herder bizonyos nézeteire vagy éppen Comte hármas korfelosztására, mely az egyén három életperiódusával (gyermek-, ifjú- és felnőttkor) analóg.¹³

Ha a történelem tapasztalata narratív tapasztalat (vagy finomabban, némiképp Paul Ricoeur nyomán: a történelmi idő tapasztalása és emberivé tétele csak narratív módon lehetséges),¹⁴ úgy a korszak fogalmának értelmezését talán célszerű az elbeszélés és elméleti felől megközelíteni. Erre több út is kínálkozik, attól függően, hogy milyen narratív teóriát akarunk felhasználni. Jómagam az alábbiakban két egymással összefüggő, ám némiképp különböző lehetőséget vázolnék fel: egy bonyolultabbat, az analitikus és a narratív történelemelmélet bizonyos téziseire támaszkodót, illetve egy általánosabb és átfogóbb nézőpontrendszert. Kezdjük az elsővel, melyet csak röviden vázolok! A korszak lényegében megközelíthető és elemezhető a William H. Walsh által bevezetett kolligáció terminus segítségével, illetve a fogalom későbbi, narratív továbbgondolásaival. Mint ismeretes, Walsh nézete szerint a történész, amikor valamilyen esemény- vagy jelenségcsoport magyarázatára törekszik, ezeket a „különböző eseményeket [...] »megfelelő fogalmak alá« csoportosítja.”¹⁵ A szerző úgy gondolja, hogy bizonyos események csak akkor értelmezhetők, ha a történész figyelembe veszi az esetek hosszú távú kifutását és kontextusát, s így képes a történéseket egymással összefüggésbe hozni és valamilyen összekapcsoló fogalom alá rendelni. Mint Walsh kifejti, a kolligációs fogalmak alapvetően interpretatív terminusok, melyek nem csupán a „hogyan” és a „miért” történet kérdéseire, hanem a „mi történt?”-típusú kérdésfeltevésekre is válaszolni képesek. Magyarul, ahogy Walsh nyomán Willam Dray megfogalmazza, a kolligáció a „mi volt?”, „milyen természetű esemény következett be?” magyarázatára szolgál.¹⁶ például bizonyos önmagukban talán heterogén, szétszórtnak ható események – egy költő elszaval egy buzdító verset, kiszabadítanak egy politikai foglyot, megfogalmaznak egy tizenkét pontos követelésrendszert és ki is nyomtatják stb. – egyetlen fogalom, a „forradalom” terminusa alá sorolva értelmet nyernek, s így nemcsak a „miért cselekedtek így?”, hanem a „mi történt?” kérdésre is választ kapunk. A kolligáció fogalma tehát a történeti logika egyik fő kategóriája, segítségével pedig a történések olyan egységekbe rendezhetők, melyek alapvető sémákként szolgálnak, bár sokszor maguk az azonos sémához tartozó esemény-együttesek radikálisan különbözhetnek (például a francia, a '48-as magyar, az '56-os stb. forradalmak – hogy az „ipari” vagy az „információs” forradalomról ne is beszéljünk).

Nem véletlen, hogy mind Walsh, mind pedig Dray elemzésénél minduntalan feltűnnek olyan kolligációs fogalmak, melyek lényegében a korszakelnevezésekkel ekvivalensek: ilyen állandó példa a reneszánsz vagy a felvilágosodás. Világos, hogy olyan, látszólag egymással egyáltalán nem összefüggő történéseket, mint például, hogy Petrarca felmászott egy hegyre, az itáliai városállamok megerősödtek, erőteljes műpártoló réteg alakult ki, néhány művész adott stílusjegyeket alkalmazott, Hunyadi Mátyás Itáliából származó alkotókkal és bölcselőkkel vette magát körül, az ókori kultúra, világszemlélet néhány gondolkodó számá-

¹³ Lessing, Gotthold Ephraim: *Az emberi nem neveléséről*. Szép Literatúrai Ajándék, 3. évf. (1995–1996) 1. sz. 32–49.; Herder, Johann Gottfried: *Az emberi művelődés újabb történetfilozófiája*. In: uő.: *Értekezések, levelek*. Budapest, 1983. 7–167.; Comte, Auguste: *Beszéd a pozitív szellemről*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. 1. kötet. Budapest, 2006. 460–481.

¹⁴ Mint a francia filozófus a *Temps et récit* egyik tételmondatában kifejti: „...az idő oly mértékben lesz emberi idővé, amely mértékben elbeszélő (narratív) módon artikulált.” Ricoeur, Paul: *A hármas mimézis*. In: uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1999. 255.

¹⁵ Walsh, William H.: *Kolligációs fogalmak a történettudományban*. In: Gyurgyák – Kisantal (szerk.): *Történetelmélet*. 2. kötet. 773.

¹⁶ Dray, William: *„Megmagyarázni, hogy mi” a történelemben*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 53–59.

ra az érdeklődés középpontjába került stb., bizonyos mértékig egyneművé lehet (és nyilván egy történésznek kell) tenni, ha a reneszánsz jelenségéhez és korához rendeljük őket.

Ez alapján a korszakok lényegében temporális kolligációs fogalmak. E temporalitás jó alkalmat kínálhat a kolligáció elméletének narrativista továbbgondolására: többek között e fenti két példát említi Frank Ankersmit is, hogy saját narratív szubsztancia-elméletét Walsh teóriája segítségével alátámassza. A holland történetfilozófus terminusa annyiban különbözik a kolligációtól, amennyiben Walsh fogalma „arra utal, hogy *magának* a múltnak bizonyos jelenségei, aspektusai összekapcsolhatók, vagyis, hogy a kolligációs fogalmak (például a »reneszánsz« stb.) magára a múltra kell vonatkozzanak.” „Tézisem szerint azonban” – állítja Ankersmit – „az ilyen fogalmak *nem* a múltbeli dolgokra vagy aspektusokra, hanem kizárólag a múlt narratív *értelmezéseire* irányulnak.”¹⁷ Vagyis Ankersmit a kolligációnak konstruktivistább színezetet adva az ilyesfajta összekapcsoló fogalmakat olyan narratív keretbe illeszti, mely alapján a kolligációs terminusok „csupán” a múlt bizonyos nézőpontját, értelmezését (vagyis a múltból alkotott történetet) fogják össze. Szempontunkból a holland gondolkodó összetett narratív elméletének¹⁸ az a része érdemel figyelmet, mely a narratív szubsztanciákat (így például a reneszánsz vagy a felvilágosodás korszakfogalmait) olyan metaforikus képződményeknek tekinti, amik a múlt bizonyos interpretációját, nézőpontját tárják fel. A korszakfogalmak metaforikus természetét nem kell túlságosan bizonygatni: hiszen már maga a megnevezés aktusa metaforikus jellegű (látványos ez a reneszánsznál, de például a középkor „középsége” csak egy nagyobb egész, végpont felőli meghatározás, azonosítás segítségével jön létre). Habár bizonyos történelmi korszakok más tropologikus eljárások eredményeként képződnek (gyakran színekdochével: Horthy-kor, Kádár-kor; esetleg metonimikusan: vaskor, bronzkor), maga a besorolás, az események korszakhoz kapcsolása metaforikus. Mindez pedig oda-vissza hat: nemcsak a korszak válik bizonyos jelenségek narratív-metaforikus interpretációjának eszközévé, hanem az esemény korszakhoz kapcsolása is metaforikus jelleget ad neki. Gondoljunk csak korábbi példákra: az *Aetas* alapítása például a rendszerváltás korszakelbeszélésébe helyezve olyan metaforikus töltetet kaphat, mely, mondjuk, a történész-folyóirat ellenzékiességét kiemelve új értelmezési keretbe helyez(het)i a benne közölt tanulmányokat. Mint Ankersmit megfogalmazta, a metafora (és a történelmi elbeszélés) egyfajta „valamiként látni” (*seeing as*) struktúrával bír:¹⁹ esetünkben az *Aetas* alapítását úgy tekintjük, mint ami a rendszerváltás korának egyik eseménye, s így a lap (valamint az alapító gesztus) ellenzékiességére, mondjuk, a tudományos (értsd: nem vulgármarxista) történetírás jelentőségére, a nyugati történettudományos tendenciák megismertetésének és alkalmazásának politikai szerepére helyezük a hangsúlyt. Vagyis a korszakolás mindig (legalább) kettős tétellel bír: meghatározza az események egymáshoz kapcsolódását, valamint determinálja egy adott esemény megítélését, látásmódját.

Ha továbblépünk, és a korszakok összekapcsolódását, a narratív-metaforikus korszakfogalmak összességét, vagyis a történelem egészét vesszük szemügyre, egy általánosabb narrációs elmélet keretei közt is vizsgálhatjuk a problémát. Képzeld el úgy a korszakokat,

¹⁷ Ankersmit, Frank: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983. 93.

¹⁸ Teóriájának rövid összefoglalóját lásd: Ankersmit, Frank: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 111–120.; valamint: Kisantal Tamás: *Történettudomány és történetírás*. In: Kisantal (szerk.): *Tudomány és művészet között*, 7–34. (különösen: 25–28.)

¹⁹ Ankersmit: *Narrative Logic*, 198.

mint olyan történet-elemeket, melyek egy nagyobb, átfogó történet részei, szekvenciái! Hogy az egyik klasszikus narratológia tipológiáját használjuk: Roland Barthes a történetet olyan szekvenciákra osztja, melyek egyfelől különböző funkcionális elemekből állnak, másfelől pedig ezek az egyes szekvenciák is egy nagyobb történet vagy történetelem bizonyos részeiként funkcionálnak. Magyarul egy apró történetegység, mely önmagában zárt, értelemmel bír, egyszersmind egy nagyobb történet valamelyik elemeként is működhethet – így az önmagukban álló és saját szinkrón struktúrával rendelkező epizódok, cselekvés-együttesek összekapcsolódva, mintegy hierarchikusan épülnek egymásba, és hozzák létre a teljes cselekményt.²⁰ Vagyis történetünk nagyjából úgy néz ki, hogy például a reneszánsz szekvenciája (mely maga is apró részekből, történetelemekből épül fel) beépül az újkor (vagy éppen a középkor) nagyobb narratív egységébe mint ezen egység egyik eleme, funkciója, s az így egymásra épülő történetelemek végül a teljes történetet/történelmet hozzák létre. Persze azért nem ilyen egyszerű a dolog. Teljesen jogosan közbevethető, hogy talán így működhethet az átfogó történetmeknél, a világtörténeteknél és -filozófiáknál, valamint az általános- és középiskolai tananyagok esetében, de a modern, szakosodott történészek gyakorlatában alapvetően nem ennyire folyamatszerű a dolog. Nyilván a korszak elemzése végbemehet szinkrón módon, a struktúrára koncentrálna – s gyakorlatilag így is szokott kinézni: nem csupán azért, mert minden kutató egy bizonyos időszakra specializálódik, hanem az egész átfogó elemzése (a világtörténelem mint olyan látásmódja és a menetének, „értelmének” vizsgálata) már a 19. századi tudományos történetírás létrejötte óta egyértelműen a történetfilozófia tárgykörébe tartozik, s így sokszor a történettudomány művelői számára eleve gyanús dolog.²¹ Ám a történésznek mindenképpen van valamilyen látens előfeltevése a történet többi elemével kapcsolatban is: tudjuk, mi volt előtte, mi jön utána, s ez óhatatlanul valamiféle irányt (tapogatózva írom csak le: célt?) visz a struktúrába. Másrészt, valószínűleg nem véletlen, hogy néhány, a strukturalizmus idején létrejött korszakfogalom (vagy a korszakot leváltani kívánó segédfogalom) éppen a linearitást próbálja kiküszöbölni: gondolhatunk itt akár a Thomas Kuhn-féle paradigma-modellre vagy Michel Foucault episztéméire. Foucault korai, archeológiai alapú történeti analizisének alaptézise szerint a diszkontinuitás mint szemléletmód és metódus működtetése szükséges, mivel ezáltal kerülhető el a teleológia bármily lehetséges megnyilvánulása, az elemzés pedig az adott közege belüli diszkurzív viszonyokra kell koncentrálnódjék.²² Könyvének, *A szavak és a dolgok*-nak az egyik célja, hogy az egyes episztémákat (vagyis a reneszánszot, a klasszikus, illetve a modern kort) egymástól élesen elkülönítve kezelje, mivel – ahogy munkásságának egyik elemzője kifejti – ha köztük folytonosságot teremtené, „nem léphetne fel azzal az igényvel, hogy szakít a modern humanisztikus episztémával, valamint az ember eszméjével, melynek halála szerinte éppen saját, antihumanisztikus korának küszöbén következik be.”²³ Ám az sem véletlen, hogy Foucault modelljével szemben már megjelenésekor az volt az egyik legfőbb kritika, hogy az episztémákhoz túl statikusan viszonyul, mivel az episztémaváltás fo-

²⁰ Barthes, Roland: *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe*. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 1988. 378–397.

²¹ Vö.: White, Hayden: *A történelem poétikája*. Aetas, 16. évf. (2001.) 1. sz. 148. A White által organicistának, illetve mechanikusnak nevezett történelmi magyarázati rendszerek képviselőire jellemző elsősorban a történelem átfogó szemlélete.

²² Vö.: Foucault, Michel: *A tudományok archeológiájáról. Válasz az Episztemológiai Kör kérdésére*. In: uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 1999. 169–199. (különösen: 169–173.)

²³ Biti, Vladimir: *Periodization as a Technique of Cultural Identification*. In: Neubauer, John: *Cultural History After Foucault*. New York, 1999. 177–178.

lyamatszerűségével nem foglalkozik. Tanulságos például a Manfred Frank híres kritikájában elhangzó egyik kijelentés, miszerint Foucault az episztéméváltást úgy képzei el, mint ha az adott episztémé, mondjuk, a klasszikus kor végén, a 18. század utolján hirtelen legördülne a függöny, hogy aztán, amikor újra felhúzzák, már az új episztémé, a modern kor, a történelem kora váljék láthatóvá.²⁴ Azaz Frank igen alapos elemzése végén olyan retorikát használ, mely arra enged következtetni, miszerint Foucault-nál is valamiféle színdarab játszódik, még akkor is, ha a jelenetek inkább állóképszerűek, de köztük óhatatlanul kell, hogy legyen valamilyen kapcsolat, folytonosság.

A folytonosság tehát aligha kiküszöbölhető, de nem is feltétlenül ennek a megszüntetése a célja az erre irányuló kritikáknak, inkább a célorientáció mellőzése, vagyis – akárcsak Foucault-nál – egy olyan, a modernségre jellemző történelemkoncepció meghaladása, mely az embert és az emberi progresszió állandóságát és linearitását helyezi a középpontba (és ennek rendeli alá a korszakok egymásutánját). Szinte közhelynek számít a posztmodern történelemszemléletben a „nagy történetekkel” szembeni bizalmatlanság. E „nagy történetek”, „metanarratívák” paradigmája Lyotardnál a hegeli folytonos történelemkoncepció, mely korszakolás szempontjából is látványosan konceptuózus.²⁵ Általában a mikroelbeszélések térnyerését szokták említeni a nagy történetekkel szemben, olyan érvrendszerrel, miszerint a történelem az ilyesfajta léptékváltások révén szétaprózódik, a kontinuitás (pontosabban a folytonos történet összerakhatósága) megkérdőjeleződik, valamint a mikrotörténetek mintegy önmagukat, saját reprezentációs területüket legitimálják, amennyiben a „nagy”, „folytonos” történelemből tudatosan kiszakadnak.²⁶ Sőt, bizonyos újabb történetírói irányzatok, melyek a perspektíva-váltásnak még erőteljesebb társadalmi–politikai tétet tulajdonítanak, egyértelműen megkérdőjelezzik a hagyományos korszakolásokat legitimitásukat. Pontosabban a korszakok tradicionális szemléletmódjának olyan rejtett előfeltevéseire világítanak rá, melyek meghaladása a korábbi történelemkoncepciókat és korszakfogalmakat is felülírja. Látványos példa lehet egy nagy hatású feminista szöveg, mely már a címében is provokatív, ugyanis a következő kérdést teszi fel: Volt-e a nőknek reneszánsza? (*Did Women Have a Renaissance?*) A szerzőnő szerint: „A nők történetének kutatása során az egyik feladat, hogy a korszakolás elfogadott sémáit megkérdőjelezzük. A nők emancipációja felől nézve felfedezhető, hogy azok az események, melyek a férfiak történelmi fejlődéséhez vezettek, melynek során a természeti, társadalmi és ideológiai kényszerek alól felszabadultak, teljesen más, mi több, ellenkező hatással voltak a nőkre. Ez jól látható a reneszánsz esetében. Itália nagyjából 1350 és 1530 között jócskán megelőzte Európa más részeit, amennyiben valódi államai korán megszilárdultak, ezeket kereskedelmi, manufaktúrális gazdaságot tartottak fenn, és posztfeudális, illetve a céhez meghaladó társadalmi viszonyrendszereket alakítottak ki. E fejlemények modern irányvonalak mentén szervezték újjá az itáliai társadalmat, és lehetőséget biztosítottak azoknak a társadalmi és kulturális jegyeknek a kialakulására, melyekről a reneszánsz ismert. Ám éppen ezek a fejlemények a nőkre ellenkezőleg

²⁴ Frank, Manfred: *A diszkontinuitás mint a történelmi analízis összetevője. Az 1775-ös korszakforduló Foucault „archeológiájában”*. Helikon, 46. évf. (2000.) 3. sz. 368.

²⁵ Lyotard, Jean-François: *Széljegyzetek az elbeszélésekhez*. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Budapest, 1993. 146.

²⁶ E meglehetősen radikális tételt (mellyel paradox módon a mikrotörténelem számos prominens képviselője sem ért egyet) hangsúlyozza például Ankersmit egy cikkében. Szerinte a „posztmodern történetírás *microstoriái* [...] függetlenek az időtől [...] Úgy is mondhatnánk, hogy a *microstoriák* mozdíthatatlan sziklákként állnak az idő folyamában. [...] A *microstoriák* nem reprezentálnak semmit, és *azokat* sem reprezentálja semmi.” Ankersmit, Frank: *A történelmi reprezentáció*. In: Kisantal (szerk.): *Tudomány és művészet között*, 262.

hatottak, olyannyira, hogy a nőknek nem volt reneszánszuk – legalábbis nem a reneszánsz idején.”²⁷

Mint látható, a perspektívaváltás (a szűkítés, mint a mikrotörténelemnél, vagy akár a férficentrikusság negligálása) óhatatlanul kihat a korszakfogalmakra is. Mindez a másik irányba (tehát a szemléletmód bővítése felé) is működik, hiszen például az újabb világtörténeteknek számot kell vetniük a hagyományos historiográfia eurocentrizmusával, mely a világtörténet-írás felől meglehetősen visszás lehet, amennyiben be kell látnunk, hogy nem csupán a „bantu reneszánsz” értelmetlen, de még az őskor–ókor–középkor–modernkor felosztás is problémás lehet Ázsia vagy Afrika népeire nézve (vagy más esetben a temporális sémák térbeliesülnek, és elkezdünk a „történelmen kívüli népekről”, netán „az afrikai bennszülöttek kőkori életmódjáról” beszélni).²⁸ Am egy lépéssel továbbmehetünk, s még érdekesebb lesz a kép, ha egy még globálisabb elképzelést veszünk szemügyre, egy olyan, talán kevésbé ismert kísérletet, mely tudatosan és felvállaltan a lineáris koncepción belül marad, ám közben igyekszik a korábbi történelem-elképzeléseket úgy meghaladni, hogy közben a korszakolást is radikálisan újra próbálja írni.

Nevezzük az ismertetett irányzatot jobb híján egyelőre „nagy szabású történelemnek” (az eredeti angol terminus: *big history*). Ez esetünkben azokra a művekre utal, melyek az emberiség történetét sokkal szélesebb kontextusban tárgyalják, mint eddig megszokott volt: a történet kezdetét nem az emberi közösségekre, államok kialakulására teszik (mint mondjuk Hegel), hanem az idők kezdetére, az univerzum születésére. A „nagy szabású” történelem legfőbb érdekessége szempontunkból az, hogy globális világtörténetük kezdőpontját jócskán az emberiség születése elé helyezik, s az emberiség históriáját az univerzum történetének kontextusában szemlélik, s az általuk vizsgált idő nem annyira az emberi vagy a történelmi, hanem az úgynevezett „mély”, univerzális idő. Ezzel természetesen együtt jár a hagyományos történelem-elbeszélések és a bevett történelemkoncepciók át-, illetve újráírása is, hiszen a tradicionális historiográfiák olyan diszkurzív időkkal dolgoznak, melyek szinte kivétel nélkül az embert és az emberi időérzékelést helyezik a középpontba.²⁹ Magyarul: a hagyományos történelmi munkák antropomorf történelemképet közvetítenek, helyezik bárhová is a hangsúlyt (gazdaságra, társadalmi struktúrákra, ideológiákra stb.), mindenképpen az emberiség története felől szemlélik a világot. A „nagy szabású történelem” megfordítja a hierarchiát, itt ugyanis a globális időbe, az univerzum történetébe íródik bele egy epizód, melynek főszereplője az emberiség. Vagyis a „nagy történetben” maga az emberiség története csupán egy narratív szekvenciát alkot: egész eddigi történelmünk az univerzum felől nézve akár egyetlen (nem is túl nagy) korszaknak tekinthető.

Az irányzat tehát, melynek jellemzője az egységes(itő) szemléletmód és az interdiszciplináris, főként a természettudományokra koncentrááló perspektíva, viszonylag frissnek számít, és egyáltalán nem független az utóbbi évtizedek historiográfia-történeti változásaitól.

²⁷ Kelly-Gadol, Joan: *Did Women Have a Renaissance?* In: Bridenthal, Renathe – Claudia Koonz, Claudia (ed.): *Becoming Visible. Women In European History*. Boston, 1977. 137–164. (itt: 139.)
Vö.: uő.: *A nemek társadalmi viszonyai. A nők történelmének módszertani jelentősége*. Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 140–141.

²⁸ Vö. ezzel kapcsolatban: Green: *Periodizing World History*, i. m., illetve Bentley, Jerry H.: *Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History*. *American Historical Review*, vol. 101. (1996.) no. 3. 749–770. (különösen: 749–750.)

²⁹ A történetírói diszkurzív időkonceptióival kapcsolatban lásd: Leduc, Jean: *A történelem és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. Pozsony, 2006.; valamint Gyáni Gábor: *Az elbeszél és az elbeszélhetetlen történelmi idő*. In: Kisantal Tamás et al. (szerk.): *Thomka-symposion. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Pozsony, 2009. 25–33.

Mint egy kritikájában Bruce Mazlish utal rá, a nagy történetfilozófiák illegitimmé válása és a történelem szétaprózódása (valamint a történetírás igazságértékének legitimitása iránti radikális kétely) között keletkező vákuum adhatott teret e vállalkozásoknak, melyek (például David Christian, Fred Spier vagy Cynthia Strokes Brown művei) mintegy újfajta globális és tudományos történetírásként próbáltak-próbálnak fellépni.³⁰ Hasonlóképp pozícionálja az irányzatot egy újabb, az utóbbi évtizedek történelemelméleti vitáit (és elsősorban a posztmodern irányzatokat) összefoglaló kötet is, mely második, 2010-es kiadásához már egy függelék-fejezetet illesztett, ahol a szerzők az utóbbi évek egyik legfontosabb és legérdekesebb fejleményének a globális történetírás megjelenését és egy olyan szemléletmód térnyerését tartják, mely elszakad a historizmus állam-centrikusságától, és nemzetek fölött, nagyobb léptékben vizsgálja a történelmet.³¹ Sőt az irányzat egyik vezető történész-teoretikusa, az említett Christian, aki több szövegében elméleti szinten megpróbálta megalapozni az áramlatot, egyik írásában a „nagy szabású történelem” (*big history*) mellett egy másik elnevezést is javasol: a makrotörténelmet (*macrohistory*), mégpedig amiatt, hogy szemléletmódját a mikrotörténelemmel állítsa szembe.³² Egy másik tanulmányában pedig amellett érvel, hogy az ilyesfajta történelemszemlélet tulajdonképpen valamiféle modern egyetemes történelemként is felfogható. A történész úgy látja, hogy bár az egyetemes történelemkoncepciók (vagyis a korábban vázolt, lineáris, haladáselvű spekulatív történetfilozófiák, ahol az egyes korszakok látványosan a „nagy történet” elemeiként kaptak helyet) a 19. század végétől egyre inkább lecsengtek, mégsem olyan könnyű leszámolni velük. Mint kifejti: „...olyan lehet ez, akárcsak a jungi pszichológiában az árnyék: valami, amit megpróbálunk kizárni – amit a történeti gondolkodás »másikjának« tekintünk –, ám legalább annyira meghatározza gondolkodásunkat, mint az, amit befogadunk.”³³ A szerző vélekedése alapján tehát az egyetemes történelemtől nem olyan könnyű megszabadulni, mint sokan gondolták: kitessékelhetjük, de visszajön – éppen azért, mert igény van rá.³⁴ Korunk globális szemléletmódja, amellett, hogy a szétaprózódó, mikroszemléletű narratíváknak is teret enged, mégis olyan univerzális történetírás után kiált, mely, miközben a világ egészét igyekszik átfogni (azaz tudatosan felhagy a történetírásra jellemző eurocentrizmussal), óhatatlanul ki kell, hogy lépjen a hagyományos keretek közül is, s a természettudományok újabb eredményeit is perspektívájába emelve valódi univerzalizmusra kell törekedjék.

Legalábbis elvileg. Az egyik úttörő művet, Christian *Maps of Time* című munkáját³⁵ közelebbről megvizsgálva látható, hogy a szerző felvázol egy globális kontextust, miközben némi scientista attitűddel reflektál arra, hogy munkájával lényegében egyfajta „modern teremtésmítoszt” akar létrehozni: pontosabban a hajdani mítoszok világkép-legitimáló sze-

³⁰ Mazlish, Bruce: *Big Questions? Big History?* History & Theory, vol. 38 (1999) no. 2. 232–248. (különösen: 246–247.)

³¹ Curthoys, Ann – Docker, John: *Is History a Fiction?* 2nd edition. Sydney, 2010. 239.

³² Christian, David: *Macrohistory: The Play of Scales*. Social Evolution & History, vol. 4. (2005) no. 1. 22–59. (különösen: 23–24., illetve 28.)

³³ Christian, David: *The Return of Universal History*. <http://usm.maine.edu/lac/global/bighistory/essays/David%20Christian,%20Return%20of%20Universal%20History.pdf> (letöltve: 2010. 08. 10.) 8.

³⁴ Ugyanebben a hagyományban, vagyis az egyetemes történelmek tradíciójában helyezi el a „nagy szabású történelmet” egy, az irányzat keletkezését, történetét és gondolatrendszerét bemutató tanulmány is. Vö.: Hughes-Warrington, Marnie: *Big History*. Social Evolution & History, vol. 4. (2005) no. 1. 7–21. (különösen: 14–17.)

³⁵ Christian, David: *Maps of Time. An Introduction to Big History*. Berkeley Los Angeles – London, 2004.

repét betöltve megpróbálja a „valódi” történetet felvillantani, az emberi teremtést az univerzum kontextusában vizsgálni.³⁶ Történetét így nagyjából az ősrobbanással kezdi, majd fejezetenként szűkíti a kört: az univerzum után jön galaxisunk, majd a Föld, végül az emberiség. Első pillantásra úgy tűnhet, ezzel lényegében egyfajta relativizáló tendencia jut érvényre, mely hangsúlyozza, hogy az emberiség története igencsak kicsiny szelete az egésznek. Mint a szerző írja, „a szaktörténészek számára ismerős nagy léptékek, témák és problémák eltűnhetnek, ahogy az ismerős táj elemei is eltűnnek, ha repülőről nézzük őket. A nagyszabású történelem felől a francia forradalom nem több, mint egy múltó pillanat.”³⁷ Így a Christian-féle történelem korszakai sem feleltethetők meg a hagyományos történelmi periódusoknak, a világ történetének tárgyalásában a könyv meglehetősen nagy léptékekkel halad. Pontosabban a lépték nagysága vagy éppen kicsisége is viszonylagos lesz, amint a mű megpróbál az emberi szemléletmódtól eltérni, s egy univerzálisabb perspektívát felvenni, látványossá válik az idő relativizmusa, a különböző időrétegek teljes eltérése. Például egy történész számára meglepő és gondolkodásmódjától teljesen idegen lehet az első fejezet (a „teremtésmítosz”) idő- vagy korszakbeosztása: a szakasz egyik kronológiájában az első esemény- és időegység egy Plank-időintervallum (valamikor az univerzum – és az idő – kezdetén, az ősrobbanás utáni első 10^{-43} időpillanat), a következő ismét egy hasonló (bár – és éppen ez a fontos – már jócskán eltérő nagyságrendű) időpont: a nagy bumm után 10^{-35} másodperccel. A kronológia (és az első korszakolás) végén pedig ismét két korszak és két eltérő időtartam található: az ősrobbanás utáni első három perc, majd az azt követő mintegy háromszázezer év.³⁸ Véleményem szerint nem is annyira a könyv elemzése érdekes, hiszen az lényegében csupán röviden ismerteti a modern fizika eredményeit, amennyire szerény ismereteim alapján meg tudom ítélni, leginkább Stephen Hawking könyveire támaszkodva. Inkább az fontos, hogy mindezt a történelmi diskurzusba helyezi, s az alapvetően természettudományos, mély időt, az univerzum kozmológiáját, azon fogalmak alapján próbálja megragadni, melyek a történelmi művek jellemzői. Így például az említett korszakbeosztás egy laikus (és ebben a diskurzusban a történész óhatatlanul ebbe a szerepbe kényszerül) szemszögéből igencsak szokatlan, az idő kettős végtelenségének felfoghatatlanságával szembees – hiszen a 10^{-43} „hosszúságú” időpillanatról ugyanúgy nem lehet elképzelésünk, ahogy a háromszázezer esztendő is befogadhatatlan nagyságrendnek számít.

Hasonló törekvések figyelhetők meg a tudománynépszerűsítő művekben újra és újra, hogy a kozmikus idő és az emberi, illetve a történelmi idő összemérhetetlenségét bemutassák. Maga Christian korábban említett teoretikus szövegében például olyan kronológiát is felvázol, mely az univerzum történetének mintegy tizenhárom milliárd évét mindössze tizenhárom évre szűkítve modellezi: itt nagyjából öt éve létezik a föld, három hete pusztultak ki a dinoszauruszok, ötvenhárom perccel ezelőtt alakult ki az ember, és körülbelül hat másodperce létezik a modern, ipari világ.³⁹ Még ismertebb (és régebbi) példa Carl Sagan kozmikus naptárja, mely egy esztendőre modellezi a világegyetem történetét – itt január elsején következett be az ősrobbanás, május elején keletkezett a galaxis, szeptember 25-én jött létre a földi élet, az első ember valamikor szilveszterkor, nagyjából este fél tizen-

³⁶ Christian: *Maps of Time*, 2.

³⁷ Christian: *Maps of Time*, 8.

³⁸ Christian: *Maps of Time*, 27.

³⁹ Christian: *Macrohstory: The Play of Scales*, 51.

egy körül jelent meg, az őskortól napjainkig terjedő folyamatok pedig körülbelül az éjfélte megelőző tíz másodpercben zajlottak le.⁴⁰

Az olyasféle analógiák, mint amit például Christiannál vagy Sagannél láthattunk, alapvetően akkor működnek, amikor a természettudományos diskurzus igyekszik a hétköznapi gondolkodás számára láttatni, ha nem is a kozmikus idő léptékeit, de legalább ezen arányok felfoghatatlanságát. Emiatt a korszakolás is másként kell működjék, hiszen a naptár legfőbb időintervallumai nemhogy „történelem előttiék”, de olyan eseményeket, jelenségeket foglalnak magukban, melyről nekünk, „átlagembereknek” legfeljebb halvány képzetünk lehetnek (azok is jórészt ismeretterjesztő művekből vagy sci-fikből). Ám amikor a történeti diskurzus próbálja e perspektívát átvenni – ahogy könyvében Christian teszi –, az eredmény felemás lesz. Ez nem is annyira a munka hibájául róható fel, inkább a diskurzusok (és a történelmi korszakolás) természetére nézve vonhatunk le érdekes következtetéseket. A *Maps of Time* ötödik része, az ötszáz oldalból körülbelül száznegyven a modern korról foglalkozik, s bár az elemzés kezdetben megmarad a nagyobb perspektívánál (elvileg egy évezredet ölel át), azonban alapvetően az utóbbi három évszázad fő tendenciáira koncentrálnak, melyek szerinte meghatározták a világ mai állapotát. A szerző szerint a modern kor azért kell, hogy kiemelt szerepet kapjon, mivel „[A]z utóbbi ezer évben, különösen pedig az elmúlt két-három évszázadban gyorsabb és alapvetőbb változás figyelhető meg, mint az emberiség történetében bármikor máskor”.⁴¹ Ezután röviden összefoglalja azokat a jellemzőket, melyek ennek a régi-új modernitásnak a legfőbb sajátosságai: a nagymértékű népességnövekedést, a technikai fejlődést, a politikai és hadászati erők szerepének mind erőteljesebbé válását, a megváltozott életkörülményeket és gondolkodásmódot, valamint a változások sebességének minden korábbi elképzelést meghaladó mértékű növekedését – ez utóbbi tulajdonság lényegében a modern korszak legfőbb jellemzőjévé, alapvetésévé válik.⁴² Amikor az emberiség életéről van szó (tehát nem az univerzum fizikai ideje, hanem a történelmi idő kerül leírásra), színlag a hosszú időtartamú perspektíva uralkodik, az események háttérbe helyeződnek: vagyis bevallottan egyfajta braudeli, az *Annales* második nemzedékére jellemző szemléletmód kerül alkalmazásra. Christian több helyütt is elismeri, mennyire hatott rá a francia történelem időfelfogása. Ám, mint megjegyzi, a braudeli *longue durée* számára inkább csak afféle ugródeszka gyanánt szolgált, hiszen az általa alkalmazott időtartamok sokkal hosszabbak, szemléletmódja globálisabb.⁴³

Tanulságos azonban szemügyre venni, hogy a christiani modernkor-elemzésben milyen események szerepelnek kiemelt hangsúllyal. A periódust bemutató fejezet elején lévő kronológia ábráján egy évezrednyi időintervallum jelenik meg, s néhány, a szerző által fontosabbnak vélt (korszakképző vagy -fordító) esemény külön hangsúlyt kap. Ezekből tulajdonképpen nem konkrét esemény, hanem történelmi folyamat: a kínai Sung-dinasztia, illetve a mongol birodalom fennállása. Ahol a kronológia egyszerű esetleírást tartalmaz, ott azonban némi nyugatközpontúság gyanúja merülhet fel: Marco Polo keleti utazása például valószínűleg nem tartozik a világtörténelem (hát még a „nagyszabású történelem”) legfontosabb, korszakos eseményei közé, szerepe inkább csak jelképes (és szimbolikusan nyugat-orientált, amennyiben Európa és Távol-Kelet első „nagy találkozását” reprezentálja). A többi

⁴⁰ Sagan, Carl: *Az éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Budapest, 1990. [1978.] 7–10. A kalendárium megjelenik, és látványos szerepet kap Sagan legendás televíziós ismeretterjesztő sorozatában, a *Kozmoszban* is (1980).

⁴¹ Christian: *Maps of Time*, 335.

⁴² Christian: *Maps of Time*, 350–351.

⁴³ Vö.: Christian: *The Return of Universal History*, 3.

esemény egyszerű felsorolása is jól mutatja a könyv szemléletmódját: az európai pestisjárvány, Kolumbusz partraszállása Amerikában, Newton munkássága, az amerikai függetlenségi háború, a gőzgép feltalálása, a francia forradalom, Einstein tevékenysége, az első világháború, az orosz forradalom, a második világháború, az első nukleáris fegyver bevetése, a Szovjetunió felbomlása.⁴⁴ Christian a könyvben kétségkívül végig igyekszik megtartani az „univerzális” távolságot, a gazdasági, demográfiai ciklusokra, folyamatokra helyezi a hangsúlyt, ám újra és újra beszüremkednek azok az események, melyek a hagyományos történetírásban korszakképzőként aposztrofálódtak. Így Christian radikálisnak látszó korszakolása burkoltan átveszi a korábbi, tradicionális történeti munkák korszakfogalmait, illetve korszakosnak tekintett eseményeit. Mint kronológiája mutatja, a modernen belül egymásra épülnek azok a narratív szekvenciák, melyek egy bizonyos név vagy esemény jele köré rendeződnek (Kolumbusz, Newton, a forradalmak stb.), s amelyek valami újat hozva hozzájárultak az egész folyamat (tulajdonképpen a növekvő, gyorsuló tendenciák jellemezte modern) lineáris hömpölygéséhez. Habár a szerző az előszóban kifejtette, hogy globális perspektívából nézve a francia forradalom múltó pillanat csupán, e pillanatnak mégis egy fejezetet szentel – igaz, főként a forradalmat övező gazdasági és társadalmi körülményeket hangsúlyozza, ám magát az esemény-együttest mégis olyan „gyújtó- vagy robbanásponként” mutatja be, melybe egyes tendenciák sűrűsödtek, s amelyből bizonyos változások kiágyaztak.⁴⁵

Így a „nagyszabású történelem” vállalkozása legfeljebb félsikert arat, amennyiben a szerző a műve első felében egyszerűen más tudományok korszak-terminusainak átvételével vizsgálja a világtörténetet, a végére pedig, jelenünkhöz közeledve, a globális fokozatosan lokállissá válik, visszalopózik a hagyományos történelmi folytonosság és a modern kor olyan leírása, mely tulajdonképpen a korábbi tradicionális történelmek egyszerű összefoglalója, annyi különbséggel, hogy kevésbé az eseménytörténetre, inkább a hosszabb konjunktúrákra, népesedési, gazdasági ciklusokra helyezi a hangsúlyt (bár érdemes megjegyezni, hogy a ma felé haladva egyre több konkrét esemény kerül szóba). Amint Lynn Hunt a *Maps of Time* szemléletmódjával kapcsolatban találóan megfigyeli, érdekes, hogy Christian művében nem használ olyan korszakfogalmakat, mint az ó- vagy a középkor, ám a modern mint korszak megmarad és központivá válik. Úgy látszik, jegyzi meg kissé kajánul Hunt, hogy a mély idő szempontjából az ókor és a középkor mellőzhető, de a modern már nélkülözhetetlen.⁴⁶

Az ilyen nagyszabású történelmek tehát máshol jelölik ki a kezdőpontot, s ezáltal a korszakok is újraíródnak, a történet új szekvenciákat kap – ám, mint láttuk, nem változik radikálisan, a modernség végpontjából való visszatekintés s egyáltalán a korszakolás mint olyan megmarad, bár a korszakok többé-kevésbé átalakulnak. Az átvezető események egyre kisebb léptékűek és egyre aprólékosabbak (legalábbis globális perspektívából) – mintha a történet a *sub specie aeternitatis*-ből a történelmibe menne át, ahol az ember, sőt a modern ember a mértéke mindennek. Egy történetet kapunk, mely a jövőbe ágazik (a könyv utolsó fejezete a jövőről szóló természettudományos–futurológiai predikciókat foglalja össze), s e történet globális elbeszélésként olyan történet-elemekből, korszakokból áll, melyek egyfelől a történet fókuszát egyre kisebbre veszik (az univerzumtól a 20. századi emberig), másfelől pedig egyre erőteljesebb, emberközpontú nagy történetet alkotnak.

E példával nem az volt a célom, hogy a „nagyszabású történelem” szemléletmódját kritizáljam, vagy a vállalkozás sikertelenségét bizonyítsam. Szempontomból Christian törek-

⁴⁴ Christian: *Maps of Time*, 334.

⁴⁵ Christian: *Maps of Time*, 426–430.

⁴⁶ Hunt, Lynn: *Measuring Time, Making History*. Budapest – New York, 2008. 117–118.

vése és könyve arra jó példa, hogy korszakfogalmaink és beosztásaink meglehetősen szilárd tömbökként funkcionálnak, nehéz rajtuk túllépni. Legalábbis úgy látszik, jelenünk oly mértékben determinálja a perspektívát, hogy nem lehet a modernség felőli nézőpontból kibújni. A Christian-könyv azt is jól mutatja, hogy az interdiszciplinaritás csak részlegesen működőképes, pontosabban egy ilyen átfogó narratívában, a „teremtésmítosztól” a jövő felé törekvő egyetemes történelemben a különböző tudományok által használt diskurzusok nehezen (vagy egyáltalán nem) férnek össze. Az univerzum „mély ideje” egy szintig működőképes, ám itt is a történelmi idő és korszakolás felől kell, hogy érzékeltessük a kozmikus idő felfoghatatlanságát – akár a Christian-féle kronológiákra, akár Sagan „kozmosz naptárjára” gondolunk. Így a történelmi idő kezdettől megjelenik, nem is lehet másként, hiszen csak ezt az időt vagyunk képesek felfogni. Mihelyt azonban a konkrét história szintjére érünk, ismét az időrétegek oda-vissza játéka érvényesül: a „mély idő” jegyében nagy lépetekkel haladunk a modern korig, ahol paradox módon a történelem felgyorsulását egy olyan narratív eljárás reprezentálja, mely lassítóan hat: a történet némiképp ráérősebb lesz, a modernitás világának tendenciái, a gyorsaság elidőzve, aprólékosabb módon kerül elbeszélésre.⁴⁷ Mindez nem véletlen, hiszen az új egyetemes történelem lényegében ugyanazt a narratív eljárást követi, mint klasszikus (és „meghaladott”) elődei: a jelenkor – mely e történelmek szemében ha nem is végpont, de legalábbis olyan hely, ahonnan e vég már felsejlik – felől próbálja megragadni a történelem egészét, s e prezentista perspektíva óhatatlanul mindig beszűremlik.

Gondolatmenetünk tanulságát, ha van ilyen egyáltalán, néhány mondatban összefoglalhatjuk, s e néhány mondat a maga lakonikusságában azt is megmutatja majd, mennyire nem jutottunk semmire a korszakolás problémáját illetően. Korszakok vannak, de korszakok nincsenek. Korszakok nincsenek, amennyiben minden korszakfogalom, illetve a korszakolás maga is utólagosan jön létre, az adott periódus történelemkoncepcióját tükrözi. Korszakok vannak, amennyiben nem tudunk nem korszakolni, történelmi gondolkodásunk szerves része, hogy olyan narratívákat hozunk létre, melyek kisebb epizódokra, szekvenciákra bomlanak – ez akár csak élettörténetünkre, úgy fajunk históriájára is jellemző. A korszakok természetesenek, de a korszakok mesterségesek. A korszakok mesterségesek, amennyiben utólag jelöljük ki helyzetüket, később állapítjuk meg a korszakképző és -fordító események jelentőségét – vagyis a korszakok konstrukciók. A korszakok természetesenek, amennyiben minden történelmi fogalom egyszerre konstrukció és valóság, hiszen a történelmi diskurzusban igencsak valóságos szerepet kap, ahogy egy történet epizódja *magán a történeten belül* valóság – magyarul, bár tudjuk, hogy történelmünk konstrukció, de közben, paradox módon, csakis valóságként élhetjük meg. A korszakolás állandó, de a korszakolás változó. A korszakolás változó, amennyiben minden egyes korszak (úgy tűnik, bármilyen elméleti síkon mozog is, a korszakolás retorikája szövegem szerves része) újraír(hat)ja a történelem egészét vagy egyes részeit: ha a történet bizonyos epizódjai kiemelődnek, a szekvenciák kezdete és vége megváltozik, a narratíva egésze is más értelmet kap (helyezzük a hangsúlyt például egy adott társadalmi berendezkedés osztályharcaira vagy éppen az univerzum egészének, benne a Föld nevű bolygónak és rajta az ember nevű élőlénynek a történetére). A korszakolás állandó, amennyiben, mint a „nagy szabású történelem” esetén láthattuk, bizonyos kategóriák alól nem tudunk kibújni, nagy valószínűséggel a berögzült (oly hosszú idő – korszakok – óta belénk ivódott) előfeltevések óhatatlanul meghatározzák szemléletmódunkat és korszakfogalmainkat. Ilyen a jelen-centrikusság vagy a folytonosság képzete,

⁴⁷ A „lassítás” narratív technikájával kapcsolatban lásd: Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, 1995. 73–104.

mely még Foucault-nál is be-belopózhat (elég, ha Manfred Frank színdarab analógiájára vagy *A szavak és a dolgok* utolsó sorainak apokaliptikus tónusú képiségére gondolunk).⁴⁸

Szövegemet egy sci-fi történettel kezdtem, hadd fejezzem be egy másik, jóval ismertebb tudományos-fantasztikus filmmel. Aki látta, biztosan emlékszik a *2001: Űrodüsszeia* híres jelenetére, mely véleményem szerint az univerzális idő felőli korszakváltás mindmáig talán legszebb megjelenítése. Kubrick filmje, mint ismert, alapvetően egyetemes történelem-konceptiót mutat be: az emberiséget valamilyen idegen civilizáció „teremtette” (illetve ragadta ki az állati létből), s bár fajunk létének célja bizonytalan, de mindenképpen determinált, az idegenek által irányított úton halad. A film egyik leglátványosabb epizódja egyszerre ábrázolja a korszakváltást és a korszakon átívelő narratív szálát. A jelenetben az egyik majomember (pontosabban az egyik majom, aki az idegenek beavatkozásának hála, megindult az emberré válás útján) feldob egy állati csontot a levegőbe. A csont pörögve repül, s a következő pillanatban már néhány ezer évet ugrottunk, s egy, az állati csontra emlékeztető alakú, világűrben lebegő űrhajót láthatunk. Korszakváltás történt – minden ugyanaz, csak magasabb (űrbéli) szinten. A film metonimikus korszakábrázolása azt mutatja, hogy a korok (a civilizálódó ősember, majd az idegen beavatkozás nyomait megtaláló modern utódja) csak mint egy nagy történet epizódjai működhetnek s kerülhetnek egymás mellé. Hogy ki írja a történetet, nem tudhatjuk, ahogy azt sem, hogy történeti gondolkodásunk rejtett elbeszélésének szerzői, elbeszélői vagy csupán szereplői vagyunk-e. Bármelyikről is van szó, amíg korszakok vannak, történet is van, s a korszak fogalma a történeti gondolkodás olyan alapegysége marad, melyet nem lehet s nem is feltétlenül szükséges meghaladnunk – ám a korszakképző aktusokat, történetvezérlő elemeket annál inkább elemeznünk és értelmeznünk kell.

⁴⁸ „...lefogadhatjuk, hogy az ember úgy eltűnik, akár a tengerparti fövénybe rajzolt arc.” Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, 2000. Természetesen nem akarom leegyszerűsíteni Foucault gondolatmenetét (hiszen a könyvben az ember eltűnése az új episztémé nyelvközpontúságára s az ember transzcendentális funkciójának megszűnésére utal), csupán retorikájának apokaliptikus hangnemét hangsúlyozom.